

Huszár Tibor és Kovács I. Gábor

Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000)

Interjú Dányi Dezsővel (1993. november)

Szerettünk volna interjút készíteni Dányi Dezsővel, amiben a saját és a KSH szerepéről kérdeztük volna a honi társadalomtörténetnek a hatvanas évektől kezdődő bontakozásában. A jelen számban közlésre került interjú az ELTE Szociológiai Intézetében Huszár Tibor által vezetett értelmiségszociológiai kutatáshoz készült, melyre az intézet tavaly szeptemberi költözése során véletlenül bukkantunk. Elgondolásunk szerint ez az interjú képezhette volna az alapját egy későbbi „nagy interjúnak”, amire Dányi Dezső halála miatt már nem kerülhetett sor. Az eredeti interjúból terjedelmi okokból csak a közérdeklődésre számot tartó részeket vettük át, ügyelve arra, hogy azok belső, tartalmi és értelmi összefüggései ne sérüljenek. Egyetlen változtatás, hogy jelen interjúban az életút egyes állomásai és történései időrendbe szedve szerepelnek.

Horváth Gergely Krisztián - Sasfi Csaba

Balassagyarmaton születtem 1921. június 17-én, édesapám a macskruti kőbányában kőspiccelő volt. Miután a bányát becsukták, Losoncra költöztünk, így hároméves koromtól tulajdonképpen Losoncon éltem. A losonci téglagyár mellett laktunk, a Zólyomi úton, ahol a munkáslakásokból származó gyerekek és a családi házakban élő kispolgárok gyerekei együtt rúgták a labdát a réten, és télen együtt korcsolyáztak a víz elöntötte mezőn. Szlovák gyerekek és magyar gyerekek. A húszas években az ablakunk alatt minden május elsején tüntetés van; verekedés a rendőrök és a tüntető, piros zászlóval felvonuló munkások között. Losoncon akkoriban nagy volt a munkanélküliség, leépültek a gyárak, ezért minden május elsején nagy tüntetések voltak. Ez az élmény megmaradt, de akkoriban semmit nem értettem abból, hisz elemista vagy talán alsós gimnazista voltam. Jó tanuló voltam és bekerültem a gimnáziumba. Apám korán meghalt, így anyámmal és nagyanyámmal nem éltünk túl nagy bőségben. Anyám valami kis adminisztratív munkát végzett, ebből éltünk. De jó tanuló voltam és megkaptam a Masaryk-ösztöndíjat, én, a magyar gyerek, Szlovákiában.

– *Mennyi pénz volt az akkoriban?*

Nagyon szép pénz volt, anyám ebből iskolakezdés előtt minden szeptemberben felruházott. Tankönyvre semmit sem kellett költenem, mert ennek költségeit egy szabadkőművesekkel és papokkal vegyesen teli jótékonyági intézmény átvállalta. A losonci magyar tagozatú gimnáziumban a jó tanuló szegény gyerekeket ellátta tankönyvvel és minden, a tanuláshoz szükséges egyéb felszereléssel.

– *A magyar gimnázium diákjait a Masaryk-köztársaságban?*

Igen. Ötödikes gimnazista koromban az alsós önképzőkör elnökévé választottak, majd hetedikben és nyolcadikban a felnőtt, a Kármán József Önképzőkör elnöke voltam. Első előadásomat 17 éves koromban tartottam a gimnázium nagytermében a magyar földreformról a tanári kar teljes részvétele mellett – és minden megjegyzése

nélkül. Állásfoglalás sem a diákok, sem a tanárok részéről nem hallatszott. Mindenki azt hitte, hogy vagy matematika tanárnak vagy mérnöknek fogok tanulni. Meg is próbáltam a mérnöki pályát, de nem volt pénzem a pályán maradáshoz, illetve a tanuláshoz, mert minden délután rajzolni kellett volna és bejárni az egyetemre. Nekem viszont magamnak kellett magam eltartanom, mert otthonról egy fillért nem kaptam. Így a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi fakultására iratkoztam be.

– *Melyik évnél járunk most?*

1939-ben. A felvidéki internátusban laktam a Toldy Ferenc utcában, az ott lakásért nem kellett fizetnünk. Étkezni, menzára a Kisfaludy utcai pincébe jártunk. Délutánonként tanítottam mindent, amiből csak pénzhez juthattam: latint, franciát, matematikát, fizikát. Ebből éltem, illetve egy részét hazaküldtem.

Talán harmad- vagy negyedéves lehettem, tehát igen korán, mikor Magyary Zoltán¹ professzor úr szemináriumába kerestek számolni tudó szegény diákokat. Én is beálltam, és népszámlálási adatokból Kiss Istvánnal² és másokkal óriási statisztikai táblákat készítettünk a tatai járásról, a közigazgatás és az emberek viszonyáról, amiből is pénz származott. Akkor egy percig sem értettem, hogy mindez tudomány. Nekem csak pénzforrást jelentett és statisztikai táblák készítését.

Az egyetemen Moór Gyula³ és Angyal Pál⁴ volt rám nagy hatással. Angyal Pálnak az a szigorú, klasszikus jogi gondolkodása, Moór Gyulának a csodálatos elokvenciája. Hogy jogbölcseleti kérdésekben igaza volt-e, akkor én azt nem mérlegeltem, honnan is lett volna hozzá tehetségem. De egyszerűen el voltam ragadtatva és minden óráján ott ültem. Aztán bevonultam katonának.

– *Bocsáss meg, mielőtt továbbmész. Moór Gyulára vonatkozóan az 1939 és 1943 közötti éveket említetted, akiről az ékesszólásán kívül mindenki azt is megemlíti, hogy antifasiszta, németellenes magatartású volt. Mennyit éreztetek ebből, megosztotta-e ez akkoriban a jogi kar hallgatóit?*

Ma is emlékszem, amikor 1940–41-ben, tehát másod- és harmadéven fel kellett vennünk az óráit, akkor Moór Gyula előadásaira az évfolyam egy része nem járt be. Az volt a jellemző, hogy egy meghatározott polgári réteg maradt ki az előadásokról. Azt is mondhatnám, hogy a két véglet ült ott. A nagyhivatali, dzsentrí-származású gyerekek és az olyan proletárok, mint én. A középső réteg, tehát a pesti polgárgyerekek viszont nem jártak be Moór Gyula előadásaira. Egészen nem volt világos e megoszlás háttere, de valamit azért sejtet.

– *Statisztikát tanultál-e? Volt-e erre mint mezei jogásznak lehetőséged?*

Hogyne! Szigorlatoznom is kellett. De nem voltam mezei jogász, mert szükségem volt a pénzre. A statisztikát Kenéz⁵ professzor adta elő, majd '45 után Laky Dezsőnél⁶ szigorlatoztam. Ma már látom, hogy Kenéznek két korszaka volt. Volt egy Kenéz, aki egy időben csak professzor és csak tudós volt. Aztán miniszter lett és egyetemi tanár.

1 Magyary Zoltán (Tata 1888 – Héreg 1945) jogász, egyetemi tanár.

2 Kiss István (1905–1997) jogász, Magyary Zoltán adjunktusa, *A közigazgatás és az emberek* c. könyv társszerzője.

3 Moór Gyula (Brassó 1888 – Budapest 1950) jogász, jogfilozófus, egyetemi tanár.

4 Angyal Pál (Pécs 1873 – Budapest 1949), jogász, egyetemi tanár.

5 Kenéz Béla (Szolnok 1874 – Budapest 1946), statisztikus, egyetemi tanár, miniszter.

6 Laky Dezső (Csurgó 1887 – Budapest 1962) statisztikus, egyetemi tanár.

A kettő ugye nem azonos. És amit még azelőtt hirdetett és mondott, hogy miniszter lett és egyetemi tanár, az – akár a magyar népesség, akár az ország korabeli állapotával kapcsolatos statisztikai megállapításait veszem elő – sokkal keményebb és pregnánsabb volt, mint amit később mondott az egyetemen. Az egyetemen Kenézzel rendszerint az volt a helyzet, hogy miután egyéb bokros teendői miatt nem ért rá, valamelyik tanársegéde vagy adjunktusa olvasta fel azt, amit leírt. Így nagyon kevés előadását élvezhettük, mert amúgy kiváló előadó volt.

– *Mennyire volt korszerű a magyar statisztikai apparátus?*

Mai szememmel azt mondhatom, hogy módszertani tekintetben, egy-két embert leszámítva, az egész akkori magyar statisztika elmaradt Európától. Kenézt is beleértve.

– *Lakyt is?*

Laky nem, ő sokkal fölötte állt. Laky skálája, amin mint statisztikus mozgott, sokkal szélesebb volt, míg a másik, hogy módszertan tekintetében Laky Kenéznél többet adott az egyetemi hallgatóságnak. Kenéz a tananyagban inkább az anyag nagyságrendjét, kvantitatív megoszlásait részletezte. Lakynál nagyobb hangsúly esett az elemzésre, az összefüggések keresésére. Ma is emlékszem, hogy Lakynál vizsgáztam. Ő egy fotelban ült, kinézett az ablakon, fölötte kérdéseit, majd fölállt (legalább két méter magas volt), kezet fogott velem és azt mondta, hogy végre egy értelmes szigorlóval találkoztam. Ezzel most nem magam akarom dicsérni, de akkor már Schweng Lorándot és munkáit is ismertem. Mikor '45 után a Kelet-európai Intézetbe kerültem, Schweng Loránd is ott dolgozott, s az akkori Magyarország statisztikai tankönyvei közül ő írta a legkorszerűbbet.

– *Említetted, hogy Magyaryhoz csak úgy kerültél, mint pénzkereső ember. Ismerted-e, hallgattad-e Magyaryt, aki egyetemi tanár, tartott-e azokban az években órákat?*

Hallgattam. Ott ismerkedtem meg azokkal az emberekkel, akikkel később a Kelet-európai Intézetben újra találkoztam. Ők akkor már tanársegédek, tehetséges emberek, akiket Magyary hosszú ideig, amíg csak tehetett, megvédett a zsidótörvényekkel szemben.

Érdekesség, hogy Magyary professzornak volt egy szekrénye, ahová a Szovjet-Oroszországból hozott könyveit zárta, mert azokat el kellett zárni. Ford ösztöndíjasként járt kint a Szovjetunióban és a szovjet közigazgatási rendszert tanulmányozta.⁷ Egy csomó könyvvel érkezett haza, de ezekhez senki sem férhetett hozzá.

Magyary intézetében először annak levegője csapott meg. Ott láttam először, hogy egy tudományos intézmény hogyan működik. A Professor hetenként egyszer összehívta az intézet munkatársait, majd elengedte őket. E megbeszéléseken kicsinyes kontroll soha nem volt. A következő heti munka irányát mindig munkatársaival egyeztetve döntötte el. Még egyet: elképzeléseit, akaratát soha senkire nem kényszerítette rá; ha nem is értett egyet valamivel, akkor is csak annyit mondott, ha majd megcsinálod és nem jön ki belőle semmi, gyere be hozzám.

– *Mivel magyarázod, hogy ezt az embert, aki 1938 után bekerült a tájkatató Teleki Pál környezetébe a jogtudomány nem igazán fogadta be? Az akadémiai előterjesztése többször is megbukott és 1945-ben a tanítványait még attól is*

⁷ Magyary nem Ford ösztöndíjjal járt a Szovjetunióban, az utazás költségeit saját pénzéből fedezte. (Saád József közlése)

eltiltották, hogy szobájában relikviákat összegyűjtsék, ami nem hozható összefüggésbe a kommunista hatalomátvétellel. Moór Gyula az egyetem rektora. Ez tehát nem sorolható a proletárdiktatúra első intézkedései közé, itt egyszerűen valamilyen, a jogtudományon belüli konfliktusról van szó, amit viszont nem tudunk teljesen megfejtetni.

Megfejtteni én sem fogom tudni, csak egy adalék hozzá.

– Az is nagyon sokat jelenthet.

Magyary Zoltán számára, ha a tankönyveit és egyetemi munkásságát mai fejemmel próbálom összegezni, a közigazgatás jó és helyes működésének két kritériuma volt. Az egyik a jogszerűség, a másik a hatékonyság. Művei nagyobb és a magyar közvélemény által ismert részében jobbra a közigazgatás hatékonyságával, s nem jogszerűségével foglalkozott. Abban a jogászvilágban tehát idegen volt, idegennek bélyegezték Magyaryt, mert amerikai és angol példával a közigazgatást illetően annak elsősorban nem a jogszerűségét, vagy mindenekfelett való jogszerűségét hangsúlyozta, hanem a hatékonyságot, az efficienciát. Ez a szemlélet teljesen idegen volt attól, amit a korábbi közigazgatási tanszékeken adtak elő. Most Mártonffy⁸ és a többiekre gondolok. Az is teljesen idegen volt, hogy egy közigazgatási jogi professzor közigazgatási tankönyvében a földreformmal kapcsolatos problémákra vonatkozó statisztikai táblázatok és földbirtok-megoszlási térképek szerepeljenek. Magyaryéban mindezek megtalálhatók. Na most ez az idegenszerűség, ez a másság az, ami Magyaryt kissé kirekesztette a jogászvilágból. És kissé az a garnitúra is, ami őt körülvette.

– Elnézést a kitérőért, de úgy látszik, nem volt mellékes.

Pénzt kellett keresnem, így amikor Magyaryéknál befejeződött a munka, esténként elmentem Varga István⁹ intézetébe és ott is dolgoztam. Matolcsy Mátyás¹⁰ kiadványából ott tanultam meg a nemzeti jövedelem-számítást.

– Matolcsyt ismerted személyesen?

Bejárt az intézetbe, de én kicsi ember voltam ahhoz, hogy Matolcsy velem szóba álljon. Ott volt, magyarázott és tudtam, hogy kicsoda. Volt egy pár közgazdasági írása, amit akkor olvastam végig, mint például a jövedelemszámítással kapcsolatos írását. Ha szabad, elmondok egy gesztust Varga István jellemzésére. Amikor fölvettem, azt kérdezte tőlem, hogy ezt az olasz könyvet olvasta-e már? Harmadéves jogász voltam. Azt mondta, hogy két hét múlva hozza vissza és referáljon róla. Azt nem kérdezte, hogy tudok-e olaszul. Természetes volt számára, hogy én egy 250 oldalas olasz könyvről referáljak. Hogy hogyan csinálom, az őt nem érdekelte. El kell azt is mondanom, hogy Magyary és Varga között óriási különbség volt. Magyary egy precíz tudós volt, míg Varga István egy fantáziadús ember, akinek minden kézlegyintésénél volt egy ötlete, hogy ezt is, meg azt is meg kéne csinálni, úgy hogy munkatársai nem győzték kapkodni a fejüket.

⁸ Mártonffy Károly (Belényes 1890 – Budapest 1979) jogász, egyetemi tanár. A 20-as években Magyary munkatársa a VKM-ben.

⁹ Varga István (Budapest 1897 – Budapest 1962) közgazdász, egyetemi tanár, 1927–49 között a Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatója.

¹⁰ Matolcsy Mátyás (Budapest 1905 – Budapest 1953) közgazdász, politikus.

– Nagyon érdekes volt, amit mondtál. Két olyan intézetbe vetett a sors, melyek a háború előtti Magyarországon üzemszerűen működtek, eltérően azoktól a tanzékektől, ahol igen jeles tudósok voltak, de alapvetően mégis csak az egyetemi tanár – tanársegéd – szolga hármasság volt a „munkaszervezet”. Érdekes, hogy Varga története mennyire hasonlít Magyaryéhoz. Ő ugyanúgy megbukott az Akadémián, mint a Magyary, teljesen hasonló szavazati arányokkal. Most sokan ezt egyedül zsidó származására vezetik vissza. Valószínűleg túl későn jelölték, mert egészen 1944-ig hivatalban volt és a zsidótörvények közvetlenül nem vonatkoztak rá. Kormánykitüntetések, kormány megbízásokat kapott, így valószínűleg nem ez az érvényes magyarázat; talán inkább az, hogy ő is egyfajta másságot képviselt. Nem vagyok azonban közgazda és nem éltem abban a korban, így nem tudom, hogy így volt-e, ezért ez legfeljebb hipotézis marad. De térjünk vissza a Gazdaságkutató Intézethez. Az mindenképpen konstatálható, hogy itt egy olyan modell intézet jött létre, amit a korabeli magyar társadalomtudomány ugyanolyan nehezen fogadott be, mint azután Magyary Zoltánt. Más előjellel, más ideológiai okok, premisszák miatt, de a „befogadási adaptáció” itt sem történt meg. Szólnál valamit Matolcsy politikai...

Tudom, pálfordulás...

– Nem pálfordulás, mert az övé egy egyenes pálya, a Márciusi Fronttól a Bartha Miklós Társaságon keresztül, így az ő radikalizálódása nem pálfordulás. Én elfogadom Kovács Imre magyarázatát, azaz, hogy Matolcsy radikális földreformot akart és azt a pártot kereste, amelyik mindezt megvalósítja és tulajdonképpen így jutott el a szélsőjobb oldali radikalizmusig. A '44-es nyilas uralom és az ország összeomlása az ő személyes tragédiája, de korábban is ugyanazt az arcát mutatta a világ felé. Így nem pálfordulásról, hanem az utak 1938 utáni szétválásáról van szó és ő ment a maga útján.

Bévallom őszintén, én végtelenül sajnáltam az ő közéleti orientáltságát. Nagyon nagyra értékeltem őt és később, amikor Bródyval¹¹ megpróbáltunk eszmét cserélni a nemzeti jövedelem-számításával kapcsolatban, az volt az érzésem, lehet, hogy Matolcsy és Varga hibákat követett el a nemzeti jövedelem-számítás némely tételében, de Matolcsy még akkor is korszerűbb volt a saját idejében, mint az egész magyar közgazdász-világ.

– Dékány társadalomismerete autentikus szociológia volt? Mi volt ez?

Nekem akkoriban bifurkált lelke volt, mert minden előadásra eljártam. Hallgattam Kovács Imrét, Erdeit; megértem Veres Pétert, Sinka kötete kezembe került és eljártam Dékány¹² előadásaira is, így világnézetileg egy abszolút kiegyensúlyozott társadalmi, szociológiai tudásra tettem szert. Dékány a szociológiai problematikát valahol az egekre festette fel. Semmi köze sem volt a valósághoz. Dékány előadásaiban egy árva kukk sem volt arról, hogy mi van ma Magyarországon. A szociológia professzora a Pázmány Péter Tudományegyetemen elszakad a magyar valóságtól. Legalábbis az előadásaiban.

– Hajnalba¹³ nem botlottál bele?

11 Bródy András (Budapest 1924–) közgazdász.

12 Dékány István (Kecskemét 1886 – Cegléd 1965) filozófus, szociológus, egyetemi tanár.

13 Hajnal István (Nagykikinda 1892 – Budapest 1956), történész, egyetemi tanár.

Nem. Csak negyvenkilenc után botlok bele Hajnalba.

– *Ez kitérő, de nekünk fontos.*

Nekem is fontos, bár lett volna annyi eszem, hogy akkor a Hajnalt kézbe veszem.

– *Szólnál még valamit azokról a szellemi hatásokról, melyek '45 előtt értek...*

Természetes dolog, hogy szellemi fejlődésem ebben az időben, azaz utolsó gimnáziumi és egyetemi éveim alatt kezdett kibontakozni. Ennek során néha sokkoló élmények és hatások is értek. A losonci gimnázium például tele volt szabadkőműves tanárokkal. Ez odáig ment, hogy az egyik szabadkőműves tanár latin órán teljesen nyíltan vont párhuzamot a latin mitológia és a keresztény hitvilág meghatározott tételei, jelenségei között. Nem csinált titkot abból, hogy szerinte a keresztény világnézet tulajdonképpen a latin mitológia egy áttételeként konstatálható. Aztán voltak olyan tanáraim is, akik a csehszlovák éra alatt, anélkül, hogy a mellüket verték volna, a magyar irodalmat, a magyar történelmet és a magyarságtudatot próbálták ebbe a harminckét gyerekbe beleplántálni. Fontos, hogy a gimnáziumi osztályba járó harminckét gyerek közül tizenhat parasztyerek. A környék palóc falvai gyerekeiket a losonci gimnáziumba küldik.

– *Vallási megoszlásuk?*

A harminckét gyerekből négy református, kilenc zsidó, a többi katolikus.

– *És a tanári kar?*

A tanári karban van három zsidó, három református, két evangélikus, a többi katolikus. A francia tanárnő, egy csúnya, bűbájos nő, a kedvence volt a társaságnak. Elpusztult. Zsidó asszony. Bűbájos, csúnya, szellemes és mindenki megszerette a francia nyelvet és irodalmat. Mindenki Eisler Fáninak csúfolta, de nyolcadikban – túl a tankönyvi anyagon – már eredetiben olvastuk a nagy francia regényeket. Ezt érte el velünk Eisler Fáni. Eisler Fáni az a nagyműveltségű, okos, szellemes, magyar kultúrájú, magyar kötődésű franciatanárnő volt, akiért rajongott a diákság és akivel elment cukrászdába. Valahogy olyan kontaktust teremtett pedagógus és diák között, amit azt hiszem, az akkori magyarországi iskolarendszerben nem engedtek volna.

Találkoztunk régi sarlósokkal is, akik ott éltek a városban, hiszen Losonc alapvetően egy baloldali politikai összetételű város volt. Nemcsak a gyári munkásság nagyságrendje miatt, hanem mert létezett egy nagyon erős polgári réteg is, amely eléggé erősen a szociáldemokrata és kommunista párt felé húzott. A Sarló azonban mire én felnőttem és szellemi csápjaimat kezdtem nyújtogatni, mintha már kissé meggyengült volna. 1938–39-ben már nem játszott akkora szerepet.

Találkoztam proházkásokkal is, akik a prágai Szent György Kör ellenében szervekedtek. Így élénk szellemi és mozgalmi élet alakult ki Losoncon, hiszen még a református teológia is ott volt, ami Kárpátaljától Pozsonyig gyűjtötte össze a református főiskolásokat és volt egy szlovák tanítóképző is. Egyet mindenképpen ki kell emelnem: soha nem volt nemzetiségi ellentét. A gimnáziumban ugyanazon épületben tanultak a szlovák és a magyar gyerekek. A szlovákok az emeleten, a földszinten a magyarok. Soha nem verekedtünk azért, mert te szlovák vagy, vagy én magyar. Közös futball- és röplabdacsapataink, illetve mérkőzéseink voltak. A nemzeti kisebbségi létből fakadó feszültség mindaddig nem érződött a gimnáziumon és a városban belül, amíg meg nem indultak a revízióval kapcsolatos tárgyalások. Akkor természetesen minden átalakult.

Soha nem voltam viszont se tagja, se teadélutánokra mászkáló részese, se a Turulnak, se az Emericánának Budapesten, sem más diákszervezetnek. Mindez messze volt tőlem, már akkor sem szerettem az egyensapkát, az ütemesen tapsoló embereket.

– *A MEFHOSZ sem ért el hozzád?*

A felvidéki egyetemi hallgatóknak egy önálló szervezetük volt a Mária utcában. Mi oda jártunk és többek között Erdei Ferenc,¹⁴ Kerék Mihály¹⁵ és Pfeiffer kanonok előadásait hallgattuk. Pfeiffer volt a felvidéki diákság egyik szellemi, lelki gondozója. Óriási viták zajlottak. Az érdeklődés középpontjában természetesen a szociális kérdések álltak, tehát a földreform, a népesedés, a magyar kultúra problémája, Németh László és az egész paraszti világ. Miután a Toldy Ferenc utcai felvidéki kollégiumot feloszlatták, én utolsó éves szigorlóként a Király Pál utcába a Népi Kollégium ósébe, tehát a NÉKOSZ ósébe költöztem.

– *Tehát a Bolyai Kollégiumba.*

Igen. Itt Veres Pétertől kezdve az egész népi mozgalom vezérkarát úgyszólván hetente láthattuk, hallhattuk és beszélgethettünk velük. Közben pénzkereső ember lettem, a Várban a Szociális Felügyelőségen mint szociális előadó dolgoztam.

Aztán 1944-ben behívtak katonának, először Losoncra kerültem, majd onnan Hajmáskérre tettek. Hajmáskérről valamikor a téli napokban indítottak bennünket nyugat felé. Egy szerencsés vagy szerencsétlen pillanatban többen összeszövetkezünk és megléptünk. Majdnem az életünkbe került a hazajutás, mert át kellett kelniünk a Dunán. Átértünk a Dunán és óriási kerülőt téve, selmecebányai rokonaimhoz is betérve érkeztem meg Losoncra. Addigra a front már elment Losoncról, anyámat kirabolva, könyveimet földúlva találtam. Egy szál ruhám sem maradt. Újra kellett kezdeni az életet.

– *Ekkor ez újra Csehszlovákia volt.*

Igen. Mire odaértem, már újra Csehszlovákia volt. A magyar kisebbségi lét tele lett problémákkal. 1945-ben nem volt tanácsos magyarul megszólalni az utcán. Mai feleségemmel mentünk a városban és megpofoztak, mert magyarul beszéltünk. Nem volt mit tenni. Rövid hányódás után Losoncról 1946-ban a jégen jöttem át. Pénz nélkül, egy bőrönddel érkeztem.

– *Édesanyád ott maradt?*

Igen, anyám ott maradt, ő másfél évvel később jött át.

– *Jön vagy telepítik?*

Telepítik vagonnal. Addigra én már a Kelet-európai Intézetben dolgoztam az államtudományi részlegen, aminek a felvidéki Révay István¹⁶ a vezetője. Ott találkoztam megint Lovász Jánossal,¹⁷ aki a Magyar tanársegéde volt, Mattyasovszkyval,¹⁸ aki annak idején bejárt a Magyar Intézetébe és még jó néhány olyan emberrel, akiket mindenféle előadásokon és összejöveteleken még 1945 előtt ismertem meg.

14 Erdei Ferenc (Makó 1910 – Budapest 1971) szociológus, szociográfus, politikus.

15 Kerék Mihály (Cegléd 1902 – Budapest 1990) agrárszakíró, szociográfus.

16 gr. Révay István (Tajnasári 1899 – Korneuburg /Au/ 1989) történész, politikus.

17 Lovász János: a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársa. Műve: *Országrendezés a Német Birodalomban*. Az MKI 44. sz. kiadványa.

18 Mattyasovszky Jenő Bibó Istvánnal írt könyvének címe: *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Budapest, 1950.

– *Bocsáss meg, a dátum mi pontosan?*

1947-ben már a Kelet-Európai Intézetben dolgoztam.

– *Igen, közben a Teleki Pál Intézetből Kelet-Európai Intézet lett.*

És mire én odaérek, már Bibó az igazgatója.

– *Értem. És miért lett a Teleki Pál Intézetből Kelet-Európai Intézet?*

Ennek részleteiben én még nem éltem benne. Tehát csak akkor kerültem oda, amikor Bibó mint az intézet igazgatója az emeleten ült. Lent voltak a történészek, Kosáry,¹⁹ Benda Kálmán²⁰ és a többiek. A tisztogatás már nagyrészt megtörtént. Én azon a címen kerültem ebbe a társaságba, hogy én leszek Csehszlovákia és Lengyelország referense és kötelességem lesz minden szlovák és cseh folyóiratot végigolvasni.

– *Csehül tudtál, de lengyelül?*

Kicsit megtanultam. Időnként egy összefoglalót kellett írnom a cseh és szlovák, vagy a korabeli csehszlovák gazdasági, közgazdasági viszonyokról, Révay István kapcsán a nemzetiségi problémákról és így tovább.

– *Ne haragudj, ha itt bizonyos dolgokat részletezünk. Tehát mennyire volt ez egy intézet, vagy inkább elkülönültek az egyes szektorok? Számodra csak az államtudományi rész jelentett valamiféle egységet, ahol Te is dolgoztál, vagy voltak közös estélyek, vita-összejövetelek, munkaértekezletek? Miként működött ez az intézet?*

Az intézet tökéletesen szeparált intézetek formájában működött. Kósza hírek, folyosói pletykák alapján tájékozódtam. Például a történészekről régebről ismerek egy kolleginát, így tudom, hogy mi történik a történészek világában, mi játszódik le a néprajzosok között. Ellenben olyan monstre intézeti értekezletek, ahol az intézet munkája során követendő irányelveket megbeszéltek volna vagy beszámoltak volna, az én korszakomban nem voltak. Tudtam, hogy Bibó mit csinált, hogy éppen mivel foglalkozik, mert titkárnőjét jól ismertem. Éjjel-nappal diktált a titkárnőjének, aki a cikkeket kezembe nyomta, de hogy pl. Kosáry és Bibó szemben álltak-e egymással, vagy nem álltak szemben egymással, ezt az intézet tagsága nem tudta. Ha szembe álltak, egyszerűen nem volt plénum, ahol ez kibukhatott volna. Vagy Bibó és Kosáry jó barátok voltak-e, ez az intézeti munka számára nem volt releváns kérdés. Még az volt nagyon jellemző, hogy az intézetbe a tudománynak, a szakmának azon személyei is bejártak, akik nem voltak az intézet tagjai. Így például a magyar földrajztudomány részéről Bulla Béla és Mendöl Tibor nem egyszer megjelent. Az intézetnek volt tehát valami centrum jellege.

– *Mikor fölvetted, „ordnung” volt-e ebben az intézetben, hogy legalább a felvétel aktusa alkalmából az igazgató fogadjon, kezet rázzon és azt mondja, fiatalember, ez lesz a feladata, ide osztom be magát; volt-e ilyen beszélgetés?*

Révay István kézen fogva bevezetett Bibó István szobájába és mondta, hogy ez a fiatalember a legújabb munkatársunk, honnan jött, mit csinált, mivel fog foglalkozni. Bibó rám nézett, végigmért, kezet fogott velem, sok szerencsét kívánt és már kinn is voltam a szobából. Tudta, hogy ki vagyok, mert Révay már referált rólam. Így ez csak egy vizuális aktus volt. Később, amikor már folyt a tanyarendezés és a tanyaköz-

¹⁹ Kosáry Domokos (Selmecbánya 1913-)

²⁰ Benda Kálmán (Nagyvárad 1913 - Budapest 1996)

lakás nélkül. Tudtam, hogy van egy Tudományos Tanács, s akkor ebben a bajban megkerestem őket. Gerőné,²² a Tudományos Tanács mindenható vezetője adott egy listát, hogy mely lakásokat nézzek meg, azzal, hogy amelyiket megfelelőnek tartom, azt jelöljem meg, s ők kiutalják nekem. Úgy kerülök ide a kollégiumból.

A nagy átalakulás után azután 1949-ben megalakult a Jogtudományi Intézet, s megjelent nálam Csanády Gyurka,²³ aki magánjogász volt. Ő kezdte az Intézet megszervezését. Először a könyvtárat bízta rám, majd azt mondta, hogy vegyem át a közigazgatási osztály vezetését. Akkor már ő volt az igazgató. Ettől a megbízatástól úgy megijedtem, hogy nem is vállaltam el.

– Ezek szerint Téged átvettek. A kérdés csak az volt, hogy milyen minőségben? Először könyvtárosként, s akkor fölkínálták az osztályvezetést.

Tudományos kutatói címen könyvtárosként, aztán felajánlották a közigazgatási osztály vezetését.

– Azt nem vállaltad el, ennek ellenére ott maradhattál, ezt tehát nem politikai aktusként fogták fel; szakmai kompetenciád hiányára hivatkoztál. Mi volt a dolgod?

Egyszer egy rettenetes dolgot kellett csinálnom, mert az intézet közigazgatási osztályának vezetője egyik feladatomból szabta, hogy Marx és Engels munkáiból írjam ki azokat a bekezdéseket és mondatokat, melyek a közigazgatásról tesznek említést. Bevallom, vért izzadtam, mire elkészíttem. Akkor volt szerencsém a Marx és Engels köteteket átolvasni, mert előtte ilyen részletesen természetesen nem olvastam át. De nem volt elég kijelölnöm, utána még bizonyos rendszerbe is össze kellett állítanom ezeket az idézeteket. Sajnos elkövettem azt a számárságot, hogy ahol egy Marx vagy Engels idézet ellentmond önmagának, azt egymás után helyeztem. Ebből az következett, hogy azonnal visszadobták azzal, hogy biztosan rosszul értettem. A legnagyobb bajban voltam, most akkor írjam át? Mit csináljak? Ez volt tehát az egyik munkám, amitől rettenetesen megijedtem. Azután innen is elkerültem.

– Eközben mennyire okozott neked traumát hogy egykori tisztelt tanáraid kikerülnek az egyetemről, kikerülnek az Akadémiáról, a korabeli Szabad Népet olvasva állandó támadásoknak voltak kitéve. Hogyan viselted az ő kiűzetésüket a tudomány Édenjéből, hatott-e ez rád, hagyott-e benned valami nyomot? Hiszen az ott szerveződő intézetnek az volt az egyik feladata, hogy az ő nézeteiket bírálja.

Én azt az akkori agyammal már láttam, hogy valami újat kéne teremteni és ezekkel az emberekkel ezt nem lehet már megcsinálni. Lehet, hogy teljesen helytelenül láttam. Például ott a Navratil Ákos,²⁴ aki nagyon okos ember, na de amit a közgazdaságtan-elmélet két vastag kötetében leírt, az akkor már használhatatlan. Ezek között a viszonyok között nem lehet vele mit kezdeni. Az Eckhart Feri²⁵ bácsi pozitívizmusa viszont még mindig megállja a helyét előttem.

²² Gerőné Farkas Erzsébet (Budapest 1900 – Budapest 1967)

²³ Csanády György (Budapest 1917 – Budapest 1986), jogász, egyetemi tanár, 1949–52 között az Állam és Jogtudományi Intézet igazgatója.

²⁴ Navratil Ákos (Budapest 1875 – Budapest 1952) jogász-közgazdász, egyetemi tanár.

²⁵ Eckhart Ferenc (Arad 1885 – Budapest 1957) jog- és gazdaságtörténész, egyetemi tanár.

– *Mi történt ezután?*

Egy gazdasági szervezéssel foglalkozó céghez kerültem, gazdasági irodának hívták.

– *Ez már '53-ban van?*

Igen, a Nagy Imre program előtt.

– *Nem próbáltak marasztalni?*

Nem, nem. De Csanády nagyon jóakarátú volt és mondta, hogy ne menj, meg vagy örülve, mit akarsz? Egy munkásember az iroda vezetője, aki mindenhez ért, csak a számvitelhez és az irodaszervezéshez nem. S akkor nem tehettem mást, meg kellett tanulnom a kettős könyvvitelt. Tatabányán egy önelszámoló vállalatot szerveztünk és akkor találkoztam először az önelszámolásnál az ÁVO-val. Nem termeltük meg a havi cementet és az ÁVO már másnap reggel ott volt a főmérnök irodájában, hogy mi történt? Az igazgató magyarázkodott, hogy áramkimaradás volt, a kemencék leálltak. A frász jött ránk, képzeld el, hogy egy cementgyárban egy húsz méter hosszú kemence egyszer csak lehül. Ennyi és ennyi mázsa cement kiesés a következmény. Este le kellett adni a jelentést, s reggel már ott voltak. Innen kerültem a Tervhivatal beruházási főosztályára, majd a VÁTI-hoz.

– *Ha a Tervhivatal, akkor ez ötvennégy lehetett?*

Vas Zoltán²⁶ volt ott, Komlót építik. Részt vettem Békéscsaba fejlesztési terveinek az elkészítésében, ahol is 10–15 emeletes épületekkel Békéscsabát világvárossá akarjuk fejleszteni. A VÁTI-n belül az volt a feladatom, hogy számoljak. Én nem tervezek, hogy az utca- és városkép milyen legyen, mert az az építészmérnökök feladata, de Komlóval kapcsolatban leírtam, hogy a világ legdrágább városa. A bányászok lakását felvittük a hegyre és a szerencsétleneknek autóbusszal kell közlekedni ahhoz, hogy lemehessenek az aknába. Fel kell vezetni a vizet, minden vezetéket és támfalakat kell építeni, mert másképp az egész összeomlik. Megcsináljuk Komlót. Ott volt Weiner Tibor²⁷ is, aki Sztálinvárost tervezte. Őt nagyon „szeretem”, s azt hiszem, ő is „kedvelt” engem. Moszkvából jött. Ötvenméteres sugárutakat tervezett Sztálinvárosba, csak épp az erkélyt felejtettük el megépíteni, csak az ajtó az, ahol kinézhetnek az emberek. Az én funkcióm az, hogy az álmodó építészek mögött számoljam ki, hogy a vízvezeték építése mibe kerül, miként és mennyiből fog a város üzemelni. Néha borzasztó dolgokat voltam kénytelen számolni, például az ózdi rekonstrukciónál kijött, hogy az ózdi gyár éves termelésének évi áron számított értéke nem elegendő a város üzemeltetésére, annyira hozzácsatoltak mindent. Nem vagyok kedvelt, amikor az álmodó építészek világvárost építenek Békéscsabán, Szolnokon emeletes házakat a pályaudvarral szemben és én mindennek kiszámítom a forint-kihatásait. Innen kerültem a KSH-ba ötvenötben. Kovacsics József²⁸ vitt oda helyettesének. De Péter György²⁹ nem nevezett ki. Bizalmatlan volt velem szemben. Aztán Kovacsics egyetemi tanár lett és én már fél éve vezetem a könyvtárat, de még mindig nem volt meg a kinevezésem. Egyszer aztán felmentem a személyzeti osztályra, hogy az rendben van, hogy

²⁶ Vas Zoltán (Budapest 1903 – Budapest 1983) politikus.

²⁷ Weiner Tibor (Budapest 1906 – Budapest 1965), építész.

²⁸ Kovacsics József (Vasszentmihály 1919–) statisztikus, demográfus, egyetemi tanár.

²⁹ Péter György (Budapest 1903 – Budapest 1969) statisztikus, közgazdász, egyetemi tanár, 1948–68 között a KSH elnöke.

nem neveztek ki, de a pénz, barátaim. Huszonnégy óra múlva megvolt a kinevezésem. Nem tudom, hogy mi történt.

– *Ez hányban volt?*

Kérlek szépen, akkor már ötvenhetet írunk. Ekkor a könyvtáron belül már kezdett egy statisztikai, történeti monográfiai munka kiformalódni. Ez Kovacsics alatt indult, ő volt a történeti monográfia kötetek elindítója. Azután pár év múlva jött a kis Benda,³⁰ Faragó Tamás³¹ és az a pár ember, akikkel a magyar társadalomtörténetet megpróbáltuk elindítani.

– *Ne ugorjunk ekkorát! Mi történt a „Magyar Királyi Statisztikai Hivatalban”? Azért így használom, mert annak félkatonai jellege nem csökkent, hanem erősödött. Az állami fegyelem korábban is meg volt, de akkoriban a belügyi és egyéb kontroll hihetetlenül erős volt. Ötvenháromig a KSH nem is publikálhatta az adatait, gyakorlatilag csak ötvenhat után jelent meg az a bizonyos szürke kötet, az első áttörés, amikor valós statisztikák jelenhettek meg...*

Na én megmondom, hogy mi történt. Az biztos, hogy valami mocorgott Péter György alatt. Hosszú időn keresztül az volt a verdikt, hogy minden, ami 1949 előtt történt a magyar statisztikában, az káros és helytelen volt, szakmailag is, emberileg is. Ezt a véleményt a negyvenkilences átszervezés után ország-világ előtt mindenkinek elmondták. Péter Györgynek az volt a véleménye, hogy csak lassan lehet átformalódnia, de így megengedte, hogy a magyar statisztika, a Statisztikai Hivatal történetével foglalkozzunk. Lehet, hogy e jelenség mögött aztán Kenessey Zoli³² volt, de a lényeg, hogy szépen lassan egyszer csak észrevettük, hogy megengedi a magyar statisztika történetével kapcsolatos vándorgyűléseket, ahol az előadók a nyolcszázkilencvenes és kilencszázharmincas évek egyes magyar statisztikai felvételeit, azok módszertanát dicsérik. Tehát nem az történik, ami negyvenkilencben. Az előadók elmondják, hogy nemzetközi szinten a magyar Központi Statisztikai Hivatal által végrehajtott mezőgazdasági adatfelvételt nagyra értékelték. Arra azonban nagyon vigyáztak, hogy a Statisztikai Hivatal szemléjébe ezekből nagyon kevés jelenjen meg. Mert száz előadásból három jelent meg, tehát publicitásuk nem volt, de a magatartás, a gondolkodás átformalódásához mindenesetre hozzájárultak.

– *Neked mint könyvtárigazgatónak a szerepe különösen fontos ebben az időszakban. Hozzád kerül Bibó István, aztán Fügedi Erik,³³ Perjés Géza³⁴ stb., csupa olyan ember, akiknek priuszuk volt a rendszerrel szemben.*

Bibó hatvanháromban került oda és megkapta a beszerzési vonalat. Na most Bibó emberileg, szakmailag, nyelvek és társadalomtudomány tekintetében toronymagasságban állt az egész garnitúra fölött, ezt nem kell magyaráznom. Nagyon rövid időn belül kiismerte magát a statisztikai világirodalomban, úgyhogy háromnegyed év múlva pontosan tudta, hogy ettől és ettől mit kell megrendelni, kinek az írását, melyik kötetet, hogy az amerikai Berkeley egyetemen ki az az ember, aki számottevő a szak-

30 Benda Gyula (1943–) történész.

31 Faragó Tamás (Dunaharaszti 1944–) történész.

32 Kenessey Zoltán (Budapest 1929–) statisztikus

33 Fügedi Erik (Bécs 1916 – Budapest 1992)

34 Perjés Géza hadtörténész

mában és minden könyvét meg kell venni, mert amit leír, arra oda kell figyelni. Egy olyan intellektus jött ide, aki a világirodalmat teljesen bekapcsolja a könyvtárba. Ez a szakíró. E mellett a szakmai vonal és toronymagas szakmai fölszereltség mögött egy végtelenül szerény ember látszik. Nincsenek heppjei, nincsenek „ki vagyok én?” komplexusai, végtelenül barátságos, egyszerű és nagyon szeretik a könyvtárban. Nem a politikai múltja miatt, mert egy csomó ember teljesen iskolázatlan volt, vagy éppen a vonalat képviselte. Bibónak becsülete van. Én tudomásul vettem, hogy köztünk differencia van szellemben, ami teljesen nyikvánvaló. Néha becsukom a szemem, mert Pistának nem mindig volt kedve ehhez a munkához. Amikor például az amerikai alkotmányjoggal foglalkozott, akkor nem nagyon érdekelte a nem tudom én mivel kapcsolatos levelezés. Valahogy így alakult ki köztünk a reláció. Persze én vagyok a főnök, de a beosztottam vagy háromszor többet ér. Képzeld el azt a szituációt, hogy én döntök, Pista, ezt rendeld meg, ezt meg ne rendeld meg, ez a levelet írd meg, s mikor a levél kiment, mindig elgondolkodtam rajta, hogy vajon igazam volt-e? Mert Bibó legalább olyan jófejű, ha nem jobb fejű ember volt, mint én. Nem politizáltunk. Odajövelekor megállapodtunk, Pista, politika kizárva! Megjegyzés nincs! Véleményed nincs!

– *Te is biztos olvastad az interjút, ahol arról szól, hogy Te kapacitáltad őt, hogy újra vegye föl a tudományos munka fonalát, de akkor ő azt mondta, hogy úgy érzi, ennyi év után, ebben a korban, már nincs értelme újrakezdeni. Te hogyan emlékszel erre vissza?*

Én nagyon szerettem volna, ha Bibó nem ilyen hülye, – már bocsánat – hogy adminisztratív munkát végez és könyveket rendel, leveleket ír a dánoknak, meg a skótoknak, hogy küldjék már el ezt a könyvet. Én azt szerettem volna, ha tudományszervezéssel foglalkozik. Mondogattam neki, hogy megrendelek Neked mindent, amit akarsz, csináld, foglalkozzál vele. A munkáját is pontosan ismertem, nem társasági szinten, hanem kicsit alaposabban. De vagy fáradt volt, amin nem csodálkozom – most a börtön utáni fizikai fáradtságról beszélek –, vagy valahol nem látta a perspektíváját és okosabb volt mint én, tudta, hogy ebben az időben tudományszervezéssel nem sokra menne. Nem tudom eldönteni.

– *És nem lehetett volna megteremteni annak feltételeit, hogy Ő történeti kutatásokat végezzen? És ha meg lehetett volna, vajon vállalta volna-e?*

Bibó?

– *Igen. Hisz később újra belevágott egy történeti stúdiumba.*

Nem tudom. Bennem egyszer homályosan felmerült, hogy Pistát a történész vonalra kellene áttenni. De valahogy, nem tudom, nem mertem megcsinálni, aztán ez az egész elsodródott. Bennem Bibó nem mint történész élt, hanem mint aki társadalomtudománnyal foglalkozik. Lehet, hogy hibát követtem el.

– *Nem. Nem így szólt a kérdés. Nem ez volt a kérdés éle.*

De örökké sajnálni fogom, bevallom neked tisztességesen, hogy Bibóval szemben nem voltam keményebb és erőszakosabb, és hagytam, hogy adminisztráljon. Menetrendszerűen megszervezett tudományos kutatásba kellett volna beállítanom. Ez volt a hiba. Ez volt a hiba, de az is lehet, hogy így a könyvtár és feladatköre azílium jellege megvédte Bibót, hisz voltak kísérletek, hogy referáljak arról, hogy Bibó kivel beszélget

a folyosón. Mondtam, hogy nem vagyok hajlandó a vécére szaladgálni az embereim után, hogy kivel beszélgetnek és miről. Utána soha többet nem kérdeztek. Azt hiszem, egyszer Huszár István mondta, hogy nyugdíjazd már a Bibót. De hát miért? Hát nem lopta el a kiskanalat, végzi a munkáját...

– *De Te nem csak Bibónak, hanem a többieknek is státuszokat szerezted, tehát teljes egzisztenciát adtál ezeknek az embereknek.*

Teljes egzisztenciát. Fügedi Erikkel, amikor eljött a Tejjipari Vállalattól, megállapodtunk, hogy teljes állással vesszük fel; Perjést, bár akadémiai státusza volt, a könyvtár fizette.

– *Ebben a tudományos csoportban ki volt még főállással bíró történeti statisztikus?*

Perjés Géza, Fügedi Erik, Sándor Pál, majd később jött Benda Gyula és Faragó Tamás. Andorka³⁵ és Szelényi³⁶ könyvtármunkát végzett, úgyhogy ők a könyvtárban dolgoztak. Andorka közben történettudományi munkával is foglalkozott, Szelényi nem. Ő szociológus.

– *Szelényi körülbelül másfél évig volt ott.*

Másfél évig. Úgy került le hozzánk, hogy nem tudta megszeretni a kereskedelmi statisztikát, ellenben akkor a fejében már volt egy csomó fölszereltség és olvasottság, amiből szeretett volna valamit kihozni. A folyóiratárban megvan a szociológiai irodalom. Úgyhogy terülj-terülj asztalkám volt előtte. Andorka pedig úgy került hozzám, hogy amikor kiszabadult, akkor felhivat Szabadi³⁷ és mondja, hogy ha vállalod érte a politikai felelősséget, akkor bemehet hozzád a könyvtárba. Én vállaltam. Ha befogja a száját és nem politizál, akkor jöhet. Nagyon szívesen elengedte. Így jött ide. Minden magyar könyvtár egy picit azílum.

– *Még ha egy picit beszélnél a saját tudományos munkásságodról, arról, hogy milyen témákat próbáltatok forszírozni, kiépíteni...*

Egyszer Benda Kálmán úgy aposztrofálta ezt az egész, a könyvtáron belül működő csoportot, hogy „gyerekek, partizánok vagytok!” Ez úgy értendő, hogy volt a nagy magyar történetírás, ennek a háta mögött pedig valahol ott volt egy olyan kvantitatív történetírás, ami a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai események mögötti összefüggések nagyságrendjét és számszerűsítésének feltárását tűzte a zászlájára. Próbáltunk olyan forrásokat és módszereket keresni, amelyekből ezek az események és folyamatok valós nagyságrendjükben és összefüggéseikben rekonstruálhatók. Ebben a tekintetben a párizsi iskola nagyon sokat segített. Fél évig voltam kint, mindenféle ember körül mászkáltam, meghallgattam az előadásait és vitáikat.

– *Akkor Braudel ott van?*

Braudel és az egész társaság, akik létrehozták a francia társadalomtörténetet és történeti demográfiát. Amikor Fügedi is kiment Párizsba, találkozott Dubyval és személyes kapcsolatot is teremtettek.

– *A Domanovszky-iskolát³⁸ nem tekintettétek előzménynek?*

35 Andorka Rudolf (Budapest 1931 - Budapest 1997), szociológus, egyetemi tanár, BKE rektor.

36 Szelényi Iván (Budapest 1938 -) szociológus, egyetemi tanár.

37 Szabadi Egon demográfus, a KSH elnökhelyettese.

38 Domanovszky Sándor (Nagyszében 1877 - Budapest 1955) történész, egyetemi tanár.

De igen. Ekkor fedeztük fel a magyar társadalomtörténet előfutárait. Hajnal munkái nyomán ekkor tanultam meg, hogy ebben az országban a gazdasági és társadalmi eseményeknek azért valami más magyarázata is lehet, mint amit eddig a hagyományos történetírás mutatott.

– *Szabó István*³⁹ bejött?

Szabó István is bejött a képbe. De amikor Szabó Istvánt meglátogattam, őt már taccsra tették. Itt lakott a Villányi úton. Próbáltam az öregnek valami munkát, támogatást adni.

Nem tudtam viszont kapcsolatot teremteni a Berend⁴⁰-Ránki⁴¹-Pach⁴² vonallal, az akkori hivatalos magyar történettudománnyal, annak ellenére, hogy Berend és Ránki ugyancsak számokkal dolgozott. Ránki közgazdasági írásai tele voltak statisztikai adatokkal. Pach mindig jóindulatú volt velem szemben, de soha semmilyen támogatást nem kaptam, még csak annyit se – régen ismertük egymást –, hogy Dezső, amit csinálsz az jó, jól csinálod, vagy ne csináld. Semmit. Nulla. A magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk. Ezért mondta Benda Kálmán, hogy ez partizánharc. Valószínűleg itt követtem el a hibát, mert ha valami „hányadikóriás” a hátam mögé áll, talán másként alakul. Nem tudom.

39 Szabó István (Debrecen 1898 – Budapest 1969) történész, egyetemi tanár.

40 Berend T. Iván (Budapest 1930–) gazdaságtörténész

41 Ránki György (Budapest 1930 – Budapest 1988) történész.

42 Pach Zsigmond Pál (Budapest 1919 –) gazdaságtörténész, egyetemi tanár.